

ПРОБЛЕМИ ТА СУДЖЕННЯ

УДК 343.148 (477)

DOI <https://doi.org/10.32837/yuv.v0i4.1970>**В. Васильєв,**

доктор юридичних наук,

провідний науковий співробітник

Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз
імені заслуженого професора М.С. Бокаріуса Міністерства юстиції України**ОКРЕМІ АСПЕКТИ ПРИЗНАЧЕННЯ
СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ В ЦИВІЛЬНОМУ
ТА ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОВАДЖЕННІ**

Для судової експертизи характерним є наявність певної процесуальної форми, що характеризується особливою підготовкою матеріалів до судової експертизи, процесуально визначеним порядком її призначення та проведення, що здійснюється з дотриманням спеціальних правових вимог, висунутих процесуальним законодавством. Однак чинний процесуальний порядок призначення судової експертизи в цивільному та господарському провадженні не завжди дозволяє повною мірою використати всі потенційні можливості застосування даного засобу доказування, коли в цьому є практична необхідність. Науковці, вказуючи на недоліки правового регулювання порядку призначення судових експертиз чинним процесуальним законодавством, а також практику його застосування загальними судами, зауважують, що проблема забезпечення ефективного механізму призначення та проведення судових експертиз становить особливий інтерес не тільки для науковців, але й для юристів-практиків та експертів [1].

Погоджуючись із такою позицією, підкреслимо, що вищенаведене зумовлює актуальність зазначеного питання як з погляду вдосконалення

процесуального законодавства, так і з боку покращення існуючої судової практики. Крім того, в контексті проблематики дослідження одним із провідних є питання про призначення експертизи, оскільки від правильного його вирішення залежить своєчасність та ефективність використання спеціальних знань у формі експертизи в цивільному та господарському процесі.

Аналізування чинного цивільного та господарського процесуального законодавства дозволило зробити висновок, що регламентований законом порядок призначення судової експертизи передбачає вирішення низки ключових питань щодо: підстав призначення експертизи; встановлення предмета експертизи; визначення кола питань для експерта; вибору експерта; процесуального оформлення призначення експертизи тощо. Зауважимо, що зазначені питання тісно пов'язані між собою, і загальний порядок призначення експертизи неможливий без вирішення принаймні одного з них. Вбачається доцільним зупинитись на особливостях окремих із них.

У лексичному розумінні термін «підстави» означає, серед іншого, обставину, достатню для того, щоб викли-

кати будь-яке діяння [2, с. 334–335]. Відповідно, визначити підставу призначення та проведення експертизи означає виявити такі обставини, які, з одного боку, свідчать про необхідність застосування спеціального знання, а з іншого – мають нормативне закріплення в процесуальному законодавстві.

Внесення змін у процесуальне законодавство дещо змінило підстави призначення експертизи судом у цивільному та господарському провадженні. Так, ст. 102 ЦПК України та ст. 99 ГПК України визначено, що суд призначає експертизу в справі за сукупності таких умов:

1) для з'ясування обставин, що мають значення для справи, необхідні спеціальні знання у сфері іншій, ніж право, без яких встановити відповідні обставини неможливо;

2) сторонами (сторонаю) не надані відповідні висновки експертів із цих самих питань або висновки експертів викликають сумніви щодо їх правильності (ч. 2. ст. 102 ЦПК) [3];

3) жодною стороною не наданий висновок експерта з цих самих питань або висновки експертів, надані сторонами, викликають обґрунтовані сумніви щодо їх правильності, або за клопотанням учасника справи, мотивованим неможливістю надати експертний висновок у строки, встановлені для подання доказів, з причин, визнаних судом поважними, зокрема через неможливість отримання необхідних для проведення експертизи матеріалів (ч. 2. ст. 99 ГПК) [4].

Як бачимо, законодавець у ГПК України більш конкретно визначає другу умову для призначення експертизи, надаючи більше прав учасникам справи.

Перелік підстав для обов'язкового призначення експертизи врегульований статтею 105 ЦПК України, в якій вказано, що «призначення експертизи судом є обов'язковим у разі заявлення клопотання про призначення експертизи обома сторонами. Крім

того, призначення експертизи судом є обов'язковим також за клопотанням хоча б однієї зі сторін, якщо у справі необхідно встановити: характер і ступінь ушкодження здоров'я; психічний стан особи; вік особи, якщо про це немає відповідних документів і неможливо їх одержати» [3].

Однак таке визначення щодо підстав призначення експертизи формує низку проблем, пов'язаних із застосуванням зазначених положень процесуальних Кодексів. Так, згідно з положеннями ст. 105 ЦПК України, експертиза може бути призначена судом тільки у випадку ініціювання її особою, яка бере участь у справі. У такій ситуації не зрозуміло, як має діяти суд у випадках, коли проведення експертизи за законом є обов'язковим (наприклад, у справах про визначення батьківства, визнання особи недієздатною): або призначити експертизу самостійно, або очікувати від сторін клопотання про призначення експертизи, передбаченого ст. ст. 102, 105 ЦПК України. Проте процесуальне законодавство не зобов'язує сторони вчиняти подібні дії, тобто подавати клопотання про призначення експертизи, тому у випадку їхньої відмови від заявлення відповідного клопотання втрачається сенс статті 105 ЦПК України.

Ж.В. Васильєва-Шаламова звертає увагу на те, що на практиці непоодинокими є випадки, коли суд із власної ініціативи призначає експертизу, навіть у тому випадку, коли не має права ініціювати її обов'язкове призначення. Так, наприклад, у справі за позовом К.В.Л. до ТОВ «Торговий дім ХХХ», Г.О.І. та ДПІ у Дніпровському районі м. Києва про визнання недійсними установчих та реєстраційних документів ТОВ «Торговий дім ХХХ» питання про призначення у справі судової почеркознавчої експертизи було винесено на розгляд за ініціативою суду, про що прямо вказано в ухвалі суду від 25.09.05 р. про призначення такої експертизи [1].

У даному випадку суд підштовхнув сторони до рішення про доцільність проведення експертизи. Інакше кажучи, суд фактично зніціював таку експертизу.

У статті 298 ЦПК України уточнюються положення статті 105 ЦПК України: обов'язковість призначення експертизи уточнюється тільки щодо однієї категорії справ, зокрема щодо встановлення психічного стану особи. Зі змісту цієї статті випливає, що суд за наявності достатніх даних про психічний розлад здоров'я фізичної особи призначає для встановлення її психічного стану судово-психіатричну експертизу, тобто це робить із власної ініціативи. Крім того, «у виняткових випадках, коли особа, щодо якої відкрито провадження у справі про обмеження її в цивільній дієздатності чи визнання її недієздатною, явно ухиляється від проходження експертизи, суд у судовому засіданні за участю лікаря-психіатра може постановити ухвалу про примусове направлення фізичної особи на судово-психіатричну експертизу» [3].

У результаті аналізу законодавства України про призначення експертизи виникає питання: чи може сторона заперечити проти призначення експертизи судом? Зауважимо, що згідно зі ст. 43 ЦПК України та ст. 42 ГПК України учасники справи мають право [3; 4]:

– ознайомлюватися з матеріалами справи, робити з них витяги, копії, одержувати копії судових рішень;

– подавати докази; брати участь у судових засіданнях, якщо інше не визначено законом; брати участь у дослідженні доказів; ставити питання іншим учасникам справи, а також свідкам, експертам, спеціалістам;

– подавати заяви та клопотання, надавати пояснення суду, наводити свої доводи, міркування щодо питань, які виникають під час судового розгляду, і заперечення проти заяв, клопотань, доводів і міркувань інших осіб;

– ознайомлюватися з протоколом судового засідання, записом фіксування судового засідання технічними засобами, робити з них копії, подавати письмові зауваження з приводу їх неправильності чи неповноти;

– оскаржувати судові рішення у визначених законом випадках;

– користуватися іншими визначеними законом процесуальними правами.

Таким чином, якщо одна сторона заявляє суду клопотання про призначення експертизи, то інша має право заперечити проти нього, оскільки обидві сторони мають рівні права щодо подання доказів та участі в дослідженні доказів. Із цього випливає, що фактично законодавець позбавив суд повноважень щодо ініціювання призначення експертизи, закріпивши це право за сторонами, при цьому залишивши право суду на власний розсуд постановляти ухвалу про задоволення клопотання, заявленого сторонами щодо проведення експертизи.

На жаль, як у ст. ст. 103–104 ЦПК України, так і у ст. ст. 99–100 ГПК України відсутня норма стосовно того, що суд у своїй ухвалі зобов'язаний мотивувати як призначення експертизи, так і відмову в її призначенні. Єдине, що визначено ст. 103 ЦПК України та ст. 99 ГПК України, – це те, що учасники справи мають право запропонувати суду питання, роз'яснення яких, на їхню думку, потребує висновку експерта; у разі відхилення або зміни питань, запропонованих учасниками справи, суд зобов'язаний мотивувати таке відхилення або зміну [3; 4]. Однак на практиці ці положення процесуального законодавства часто ігноруються.

Разом із тим на практиці необхідність використання спеціальних знань виникає й під час вирішення інших питань. Так, наприклад, під час дослідження письмових доказів суд має перевірити їх достовірність, а у випадку оспорування такої достовірності суд може перевірити

її шляхом допиту свідків, сторін або порівняння цих доказів з іншими письмовими доказами, а також призначити експертизу [5, с. 216].

Призначення судової експертизи – складний процес, який є результатом реалізації як повноважень суду, так й ініціативи осіб, які беруть участь у справі. Тому, визначаючи наявність або відсутність підстав для призначення судової експертизи, суди не повинні ігнорувати позицію осіб, які беруть участь у справі. Для забезпечення реалізації зазначеного положення, на переконання Ж.В. Васильєвої-Шаламової, слід законодавчо закріпити обов'язок суду мотивовано відповідати на клопотання сторін як про призначення експертизи, так і про відмову в її призначенні [1].

Окремо підкреслимо, що під час розгляду цивільних справ суд має встановити такі факти, дані про які потребують спеціальних досліджень. До подібних фактів можна віднести такі, що свідчать про характер захворювання особи або характер та ступінь ушкодження здоров'я, чи факт про усунення перешкод у користуванні земельною ділянкою. При цьому суд, вирішуючи питання про доцільність призначення експертизи в цивільній справі чи під час вирішення господарського спору, повинен ураховувати такі питання:

– *по-перше, чи має значення для справи факт, який експерт має встановити.* Необхідність призначення експертизи щоразу впливає з матеріалів справи і, таким чином, має об'єктивний характер. Разом із тим обов'язкове призначення експертизи за клопотанням обох сторін, передбачене ЦПК України, на переконання Ж.В. Васильєвої-Шаламової, є дещо невдалим. Сторони, не знаючи правил і особливостей призначення судових експертиз, можуть вимагати їх проведення й у тих випадках, коли дослідження не потрібне або взагалі неможливе. З огляду на це, на її переконання, необхідно зобов'язати суд

призначати експертизу в разі заявлення клопотання про це обома сторонами лише за умови, що факт, який експерт повинен встановити, має значення для справи і за відсутності обставин, що виключають можливість проведення такої експертизи [1];

– *по-друге, чи не можна довести той чи інший факт іншими доказами, зібраними у справі,* оскільки проведення експертизи, як правило, ускладнює процес розгляду та вирішення цивільної справи, потребує додаткових витрат часу та коштів, проведення додаткових процесуальних дій тощо. З огляду на це у випадку, якщо відсутні підстави для обов'язкового призначення експертизи, а певну обставину справи можна довести іншими доказами, доцільно використовувати останні;

– *по-третьє, які реальні можливості тієї чи іншої судової експертизи:* як зазначає В.Г. Тіхія, якщо факти, що є предметом дослідження, не можуть бути встановлені на даному рівні розвитку науки й техніки, то й призначення судової експертизи в такому випадку є недоцільним [6, с. 125–126]. У цілому погоджуючись із вказаною думкою, необхідно зауважити, що це стосується не тільки стану розвитку тієї чи іншої галузі знань, але й технічних, фінансових, організаційних можливостей судових експертів у межах конкретної країни. Окреслене має й інший бік, оскільки недостатня поінформованість про наукові можливості використання нових видів експертиз є однією з основних причин залишення без розгляду певних фактів, які потрібно встановити в цивільному чи господарському провадженні.

Як зазначено в юридичній літературі, чітке теоретичне формулювання поняття предмета експертизи набуває особливої актуальності, насамперед під час визначення предмета окремих видів експертиз, їх розмежування, визначення компетенції експертів різноманітних спеціальностей тощо

[7, с. 10]. Крім того, якщо врахувати етимологію поняття «предмет» (в значенні предмет дослідження), зміст останнього можна розуміти так: «те, на чому зосереджується чиясь увага, на що спрямована чиясь діяльність» [8, с. 357].

В юридичній доктрині поняття предмета експертизи вчені трактують по-різному. Окремі науковці ототожнюють предмет експертизи з колом питань для експерта, що мають бути вирішені на основі спеціальних знань [9, с. 189]. Однак з таким визначенням навряд чи можна беззаперечно погодитись. Наприклад, Т.В. Сахнова зауважує, що питання експертів становлять зміст експертного завдання і мають відображати предмет експертизи [10, с. 156]. Поряд із цим Т.В. Авер'янова вказує, що коли йдеться про предмет дослідження, поняття предмету рівноцінно поняттю мети [11, с. 76]. Слід зауважити, що за експертного дослідження увага експерта та його діяльність спрямовані не на питання суду самі по собі, а на досягнення однієї мети – з'ясування обставин справи за допомогою спеціальних знань. З огляду на це заслуговує на увагу визначення предмета експертизи, сформульоване А.Р. Шляховим, коли дослідник предметом експертизи називає своєрідні фактичні дані (факти, обставини), що встановлюються шляхом дослідження матеріалів справи [12, с. 7]. Цю думку слід підтримати разом з іншими науковцями [7, с. 10–12; 13, с. 19].

Однак, погоджуючись із цим визначенням, необхідно зробити певні уточнення. Зокрема, слід зазначити, що під час проведення експертизи експерт працює з конкретною інформацією, яка має бути достовірно встановленою на момент проведення дослідження, інакше кажучи, бути такою, що не викликає сумнівів, забезпечує достовірність висновку експерта та його доказове значення. У разі недотримання зазначених умов кінцевий результат експертизи,

скоріш за все, буде мати ймовірний характер, що неприпустимо з точки зору його ролі в процесі доказування, оскільки не дозволяє його використовувати як засіб доказування.

Крім того, експерт, досліджуючи конкретні факти, які були або є в дійсності, чи фактичні дані (інформацію про такі факти), встановлює нові фактичні дані, що стануть фактами тільки тоді, коли їх такими визнає суд. Факти або інформація про факти, які досліджує експерт, є об'єктом експертизи, тобто тими засобами, за допомогою яких експерт вирішує свої завдання [11, с. 76], а предметом дослідження, його метою є встановлення нових фактичних даних, що мають значення для справи та потребують застосування спеціальних знань експерта. З огляду на це погоджуємось із позицією Ж.В. Васильєвої-Шаламової, яка предметом експертизи пропонує визнати обставини, що мають значення для справи та потребують встановлення із застосуванням спеціальних знань експерта [14, с. 47].

Таким чином, встановлено, що призначення судової експертизи є складним процесом, який є результатом реалізації як повноважень суду, так й ініціативи осіб, які беруть участь у справі, і суди не мають права ігнорувати позицію учасників справи. Поряд із цим, вирішуючи питання про доцільність призначення експертизи в цивільній справі чи під час вирішення господарського спору, суд повинен враховувати: чи має значення для справи факт, який експерт повинен встановити; чи не можна довести той чи інший факт іншими доказами, зібраними у справі; які реальні можливості тієї чи іншої судової експертизи, що є її предметом. Крім того, предметом експертизи запропоновано визнати обставини, що мають значення для справи та потребують своєчасного встановлення із застосуванням спеціальних знань експерта у відповідній галузі знань.

У статті зауважено, що для судової експертизи притаманним є наявність певної процесуальної форми, яка характеризується особливою підготовкою матеріалів; процесуально визначеним порядком її призначення та проведення, що здійснюється з дотриманням спеціальних правових вимог, висунутих процесуальним законодавством. Крім того, в контексті проблеми дослідження одним із провідних виділено питання про призначення експертизи, оскільки від правильного його вирішення залежить своєчасність та ефективність використання спеціальних знань у формі експертизи в цивільному та господарському процесі. Аналізування чинного цивільного та господарського процесуального законодавства дозволило зробити висновок, що регламентований законом порядок призначення судової експертизи передбачає вирішення низки ключових питань щодо: підстав призначення експертизи; формування предмета експертизи; визначення кола питань для експерта; вибору експерта; процесуального оформлення призначення експертизи тощо. Встановлено, що призначення судової експертизи є складним процесом, який є результатом реалізації як повноважень суду, так й ініціативи осіб, які беруть участь у справі, тому, визначаючи наявність або відсутність підстав для призначення судової експертизи, суди не мають ігнорувати позицію осіб, які беруть участь у справі. Доведено, що суд, вирішуючи питання про доцільність призначення експертизи в цивільній справі чи під час вирішення господарського спору, повинен враховувати: чи має значення для справи факт, який експерт повинен встановити; чи не можна довести той чи інший факт іншими доказами, зібраними у справі; які реальні можливості цієї чи іншої

судової експертизи, що є її предметом. Автор предметом експертизи пропонує визнати обставини, що мають значення для справи та потребують своєчасного встановлення із застосуванням спеціальних знань експерта у відповідній галузі знань. Також зазначено, що під час проведення експертизи експерт працює з конкретною інформацією, що має бути достовірно встановленою на момент проведення дослідження, тобто бути такою, що не викликає сумнівів, забезпечує достовірність висновку експерта, його доказове значення.

Ключові слова: судова експертиза, призначення, цивільне провадження, господарське провадження, предмет експертизи, суд, учасники справи.

Vasiliev V. Some aspects of the appointment of forensic examination in civil and commercial proceedings

The article notes that forensic examination is characterized by the presence of a certain procedural form, which is characterized by special preparation of materials; procedurally determined procedure for its appointment and conduct, which is carried out in compliance with special legal requirements set by procedural legislation. In addition, in the context of the study, one of the leading issues is the appointment of expertise, as its correct solution depends on the timeliness and effectiveness of the use of special knowledge in the form of expertise in civil and commercial proceedings. Analysis of the current civil and commercial procedural legislation allowed us to conclude that the statutory procedure for the appointment of a forensic examination provides for the solution of a number of key issues regarding: the grounds for the appointment of an expert examination; formation of the subject of examination; determination of the

range of questions of the expert; choice of expert; procedural registration of the appointment of examination, etc. It is established that the appointment of a forensic examination is a complex process, which is the result of the implementation of both the powers of the court and the initiative of persons involved in the case, so when determining the presence or absence of grounds for forensic examination, courts in the case. It is proved that the court, deciding on the expediency of appointing an expert in a civil case or in resolving a commercial dispute, must take into account: whether the fact that the expert must establish is relevant to the case; whether it is possible to prove this or that fact by other proofs collected in the case; what are the real possibilities of a forensic examination that is its subject. The author proposes to recognize the subject of the examination of the circumstances that are relevant to the case and require timely establishment using the special knowledge of the expert in the relevant field of knowledge. It is also noted that during the examination the expert works with specific information that must be reliably established at the time of the study, ie, be such that there is no doubt, ensures the reliability of the expert's opinion, its probative value.

Key words: forensic examination, appointment, civil proceedings, economic proceedings, subject of examination, court, participants in the case.

Література

1. Васильєва-Шаламова Ж.В. Судова експертиза в цивільному процесі : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ : Київ-

ський нац. ун-т ім. Тараса Шевченка, 2009. 212 с.

2. Лопатин В.В., Лопатина Л.Е. Малый толковый словарь русского языка : ок. 35000 слов. Москва : Рус. яз., 1990. 704 с.

3. Цивільний процесуальний кодекс України від 18.03.2004 р. № 1618-VI (зі змінами та доповненнями). Відомості Верховної Ради України (ВВР). 2004. № 40-41, 42. Ст. 492.

4. Господарський процесуальний кодекс України від 06.11.1991 р. № 1798-XII (зі змінами та доповненнями). Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1992. № 6. Ст. 56.

5. Гражданский процесс : учебник / под ред. В.В. Комарова. Харьков : Одиссей, 2001. 704 с.

6. Тихиня В.Г. Теоретические проблемы применения данных криминалистики в гражданском судопроизводстве. Минск : Выш. шк., 1983. 159 с.

7. Орлов Ю.К. Производство экспертизы в уголовном процессе : учеб. пособие. Москва : ВЮЗИ, 1982. 79 с.

8. Івченко А.О. Тлумачний словник української мови. Харків : Фоліо, 2003. 539 с.

9. Воложанин В.П., Кайгородов В.Д., Кац А.К. Гражданский процесс : учеб. для студентов юрид. вузов и фак. Москва : БЕК, 1995. 460 с.

10. Сахнова Т.В. Судебная экспертиза. Москва : Городец, 2000. 368 с.

11. Аверьянова Т.В. Судебная экспертиза : курс общ. теории. Москва : Норма, 2006. 480 с.

12. Шляхов А.Р. Судебная экспертиза: организация и проведение. Москва : Юрид. лит., 1979. 168 с.

13. Давтян А.Г. Экспертиза в гражданском процессе. Москва : Спарк, 1995. 83 с.

14. Васильєва-Шаламова Ж.В. Процесуальний порядок призначення судової експертизи в цивільному процесі. Судострій і судочинство в Україні. 2007. № 4. С. 43-50.

